

<https://doi.org/10.62837/2024.7.306>

ESMİRA MƏMMƏDOVA
ADU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
memmedova.esmira@gmail.com
Orcid ID: 0009-0003-5015-8068

MÜASİR DÜNYA VƏ EKOLİNGVİSTİK PROBLEMLƏR **Xülasə**

"Ekolinqvistika dilin insanların, digər növlərin və fiziki mühitin həyatı təmin edən qarşılıqlı təsirlərindəki rolunu araşdırır. Birinci məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən dil nəzəriyyələrini inkişaf etdirməkdir ki, həyat buna bağlıdır.

Ekolinqvistika və ya ekoloji dilçilik 1990-cı illərdə lingvistik tədqiqatların yeni paradıqması kimi meydana çıxdı, sosiolingvistikani təkcə dilin yerləşdiyi sosial konteksti deyil, həm də digər növlər və fiziki mühit də daxil olmaqla daha geniş ekoloji konteksti nəzərə almaq üçün genişləndirdi.

Məqalədə müasir dövrdə ekolinqvistika problemlərindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: ekologiya, dilçilik, problem, fiziki mühit...

MODERN WORLD AND ECOLINGUISTIC PROBLEMS

ESMIRA MAMMADOVA

SUMMARY

"Ecolinguistics examines the role of language in the life-sustaining interactions of humans, other species, and the physical environment. The first goal is to develop theories of language that see humans not only as part of society but also as part of the larger ecosystems upon which life depends.

Ecolinguistics, or ecological linguistics, emerged in the 1990s as a new paradigm of linguistic research, expanding sociolinguistics to consider not only the social context in which language is situated, but also the broader ecological context, including other species and the physical environment.

The article deals with the problems of ecolinguistics in the modern era.

Keywords: ecology, linguistics, problem, physical environment...

СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

ESMIRA MAMEDOVA

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

«Эколингвистика исследует роль языка в жизнеобеспечивающем взаимодействии людей, других видов и физической среды. Первая цель — разработать теории языка, которые рассматривают людей не только как часть общества, но и как часть более крупных экосистем. от чего зависит жизнь.

Эколингвистика, или экологическая лингвистика, возникла в 1990-х годах как новая парадигма лингвистических исследований, расширившая социолингвистику, чтобы учитывать не только социальный контекст, в котором находится язык, но и более широкий экологический контекст, включая другие виды и физическую среду.

В статье рассматриваются проблемы эколингвистики в современную эпоху.

Ключевые слова: экология, лингвистика, проблема, физическая среда...

Giriş

Maykl Hallideyin 1990-cı ildəki çıxışı – Yeni məna yolları: tətbiqi dilçiliyə çağırış tez-tez dilçilərə dilin ekoloji kontekstini və nəticələrini nəzərdən keçirmək üçün stimül verən bir iş kimi qəbul edilir. Digər məsələlərlə yanaşı, Hallideyin irəli sürdüyü problem dilçiliyi müasir problemlərə, xüsusən də ekosistemlərin geniş şəkildə məhv edilməsinə aid etmək idi. Hallideyin verdiyi əsas nümunə, "bütün dünyada gündəlik təkrarlanan saysız-hesabsız mətnlərin sadə bir mesajı necə ehtiva etdiyini təsvir edən "iqtisadi artım" idi: böyümə yaxşıdır. Çox azdan yaxşıdır, çoxu azdan yaxşıdır, böyük kiçikdən yaxşıdır, böyümək kiçilməkdən yaxşıdır" (1) və s. bu da ekoloji cəhətdən dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarır.

Hallideyin ilk şərhlərindən bəri ekolinqvistika dili ekoloji kontekstdə araşdırmaq üçün bir sıra linqvistik vasitələrdən istifadə edərək bir neçə istiqamətdə inkişaf etmişdir. Beynəlxalq Ekolinqvistika Assosiasiyası ekolinqvistikanı aşağıdakı şərtlərlə xarakterizə edir:

"Ekolinqvistika dilin insanların, digər növlərin və fiziki mühitin həyatı təmin edən qarşılıqlı təsirlərindəki rolunu araşdırır. Birinci məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən dil nəzəriyyələrini inkişaf etdirməkdir. İkinci məqsəd, iqlim dəyişikliyi və biomüxtəlifliyin itirilməsindən tutmuş ekoloji ədalətə qədər əsas ekoloji problemləri həll etmək üçün dilçiliyin necə istifadə olunma biləcəyini göstərməkdir" (3).

Ekolinqvistika nədir?

Beləliklə, ekolinqvistikanın "eko" hissəsi orqanizmlərin (o cümlədən insanların) digər orqanizmlərlə və fiziki mühitlə əlaqəsinin hərfi mənasında ekologiyaya uyğun gəlir. Bu, ekotənqid və ekopsixologiya kimi digər ekoloji humanitar fənlərlə paylaşılan hissdır (4).

"Ekolinqvistika" termini həm də "ekologiya"nın metaforik mənası ilə, məsələn, "linqvistik ekologiya", "ünsiyyət ekologiyası" və ya "öyrənmə ekologiyası" kimi digər növlərin və ya fiziki mühitin nəzərə alınmasını ehtiva etməyən üsullarla istifadə edilmişdir. Bu hal hazırda daha az öyrənilib.

Ekolinqvistikanın digər aspekti dil müxtəlifliyi və ənənəvi ekoloji biliklərin yerli dillərdə yerləşdirilməsidir. 1996-cı ildə David Abramın "The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-than-Human World" adlı kitabında daha geniş mühitin (və ya "insan dünyasından daha çox") şifahi mədəniyyətlərdə

dilin necə formalaşdırdığını və insanların dilə uyğunlaşmasına kömək etdiyini təsvir etdi.

Abramın fikrincə, yazı savadlı mədəniyyətlərdəki insanları təbiət aləmindən təcridən uzaqlaşdırıb, o dərəcədə ki, “yerə üzvi uyğunlaşmamız öz əlamətlərimizlə getdikcə artan əlaqəmiz tərəfindən pozulur”. İngilis dili kimi dominant dillər dünyaya yayıldıqca, yerli mədəniyyətlərdə yerləşmiş ekoloji biliklər itirilmişdir.

Ekolinqvistika üçün iki əsas maraq sahəsi var: 1. “Dilin ekoloji təhlili”; 2. “Dil və bioloji müxtəliflik” (2).

1. Dilin ekoloji təhlili

Dilin ekoloji təhlili əsas dünyagörüşlərini və ya “yaşadığımız hekayələri” aşkar etmək üçün tənqidi diskurs təhlili, çərçivə nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, şəxsiyyət nəzəriyyəsi, ritorika və sistemli funksional qrammatika daxil olmaqla geniş çeşidli dil alətlərindən istifadə edir.

Yaşadığımız hekayələr insanların ekomədəni kimliklərinə və insanların bir-birinə, digər heyvanlara, bitkilərə, meşələrə, çaylara və fiziki mühitə münasibətinə təsir edən fərdlərin və ya cəmiyyətin (sosial idrak) şüurunda olan idrak strukturlarıdır. Hekayələr ekoloji çərçivəyə (və ya ekolojiya) istinad edərək ekoloji baxımdan sorğulanır və insanları həyatın asılı olduğu ekosistemləri qorumağa təşviq etmək və ya bu ekosistemlərə zərər verən davranışları təşviq etmək üçün mühakimə olunur. Ekolinqvistika dağıdıcı hekayələrə müqavimət göstərmək və yaşamaq üçün faydalı yeni hekayələrin axtarışına töhfə verməklə dünyada praktiki fərq yaratmağa çalışır.

Ekolinqvistlərin dağıdıcı olduğunu iddia etdiyi hekayələr istehlakçılıq, qeyri-məhdud iqtisadi artım, reklam, intensiv əkinçilik və təbiəti maşın və ya resurs kimi təmsil edənlərlə bağlıdır. Ekolinqvistika “müsbət diskurs təhlili”ndən istifadə edərək, təbiət yazılarını, şeirləri, ekoloji yazıları və bütün dünyada ənənəvi dil formalarını tədqiq etməklə yaşamaq üçün yeni hekayələr axtarır.

Təhlilin bu forması gizli fərziyyələri və mesajları üzə çıxarmaq və ekoloji məqsədlərə nail olmaqda bunların effektivliyini şərh etmək üçün ətraf mühitlə bağlı mətnlərə tənqidi diskurs təhlilinin tətbiqi ilə başlamışdır. Daha sonra o, neoliberal iqtisadiyyat, istehlakçılıq, həyat tərzini jurnalları, siyasət və ya aqrobiznes kimi ekosistemlərin gələcəyi üçün potensial nəticələri olan hər hansı diskursun təhlilini daxil etmək üçün inkişaf etdirildi.

Koqnitiv yanaşma və yaşadığımız hekayələr termini 2015-ci ildə Arran Stibbe tərəfindən səkkiz növ hekayə ilə təqdim edilmişdir: ideologiya, çərçivə, metafora, qiymətləndirmə, şəxsiyyət, inanc, aydınlıq və silinmə. Bu yanaşma Ekolinqvistikanın ikinci nəşrində yenilənib: dil, ekologiya və 2021-ci ildə yaşadığımız hekayələr və s. (5).

Dil və bioloji müxtəliflik.

Yerli dillərin müxtəlifliyi ilə biomüxtəliflik arasındakı əlaqəyə görə dil müxtəlifliyi ekolinqvistikanın bir hissəsidir. Bu əlaqə yerli dillərdə kodlaşdırılan

ətraf mühitə mədəni uyğunlaşma nəticəsində yaranır. Qloballaşma qüvvələri dominant dillərin (məsələn, ingilis dili) yayılmasına və az inkişaf etmiş yerli dillərin yerini almasına imkan verir (Nettle və Romaine 2000). Bu, həm davamlı yerli mədəniyyətlərin, həm də onların dillərində olan mühüm ənənəvi ekoloji biliklərin itirilməsinə gətirib çıxarır. Ekolinqvistik tədqiqat həm mədəni müxtəlifliyi, həm də onu dəstəkləyən linqvistik müxtəlifliyi qorumaq məqsədi daşıyır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı bunu belə təsvir edir:

"Biomüxtəliflik həmçinin biomüxtəliflik kimi eyni amillərin təsirinə məruz qala bilən və genlərin, digər növlərin və ekosistemlərin müxtəlifliyinə təsir edən insan mədəni müxtəlifliyini də özündə birləşdirir"(Nettle və Romaine 2000).

Nettle və Romaine (2000:166) yazırlar ki, "xüsusilə zərif tropik mühitlər diqqətli və bacarıqla idarə olunmalıdır. Müvafiq praktiki biliyə malik olan yerli xalqlardır, çünki onlar yüzrlə nəsillər boyu orada uğurla yaşayırlar. Yerli ekosistemlər haqqında bu müfəssəl biliklərin çoxu yerli dildə kodlanır və sürətlə itirilir". Mühlhäuşler qeyd edir ki, "dünyanın dil müxtəlifliyinin sürətlə azalması beləliklə, dil və bioloji müxtəliflik arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk edənlər tərəfindən narahatlıqla qarşılanmalıdır".

Ümumilikdə, dil müxtəlifliyi ekolinqvistikanın bir hissəsidir, çünki dilin müxtəlifliyi və bioloji müxtəliflik arasında korrelyasiya var və yerli mədəniyyətlərdə yerləşdirilmiş təbiət bilikləri bu ikisinin arasındakı əlaqədir.

1. Ekolinqvistika tənqidi perspektiv kimi:

Ekolinqvistikanın bir elm kimi inkişafı nisbətən yenidir. Termin kimi "Ekolinqvistika" 1972-ci ildə Çikaqoda keçirilən konfransda amerikalı dilçi Einar Haugen tərəfindən təklif edilmişdir.

Koutonun qeyd etdiyi kimi, klassik antik dövrdən bu maraqlı Heraklit, Parmenides, Kratil və başqaları tərəfindən göstərilmişdir. İdeyaları bir neçə əsri əhatə edən və qeyri-insani həyat formalarına hörməti dəstəkləyən Pifaqor məktəbi də onun güclü sələfidir.

19-cu əsrdə Rusk, Bopp və Şleyxer kimi eksponentlərlə müqayisəli qrammatikanın müasir dövrə gətirdiyi canlı orqanizm kimi dilin ideyası da müasir ekolinqvistik tədqiqatların qəbul etdiyi baxışı ortaya qoyur. Vaxt keçdikcə, 20-ci əsrdə, mənşəyi ABŞ-da məlum olan tənqidi araşdırmaları, 2001-ci ildə yaradılmış Heyvanların Azadlıq Mərkəzi və avrosentrizmi, onun dağıdıcı nəticələrini kəskin tənqid edən dekolonial tədqiqatlara malik olan dövlətlər, praktikantlar, bu tədqiqatlar dil araşdırması ilə əlaqəli olmasa belə, başqa bir yaxın presedent yaradır.

Dillə bağlı mühit anlayışına açıq şəkildə toxunan ilk müasir müəlliflərdən biri Amerika Antropoloji Cəmiyyətinin konfransında Edvard Sapir olmuşdur. Amerika Antropoloqu tərəfindən nəşr olunan "Dil və Ətraf Mühit" adlı assosiasiyası ekolinqvistikanı xarakterizə edən tənqidi baxış olmuşdur.

Həmin nəzəriyyə 1990-cı illərdə çiçəkləndi və yalnız dilin daxil olduğu sosial konteksti deyil, həm də onun ekoloji vəziyyətini əhatə edən yeni tədqiqat paradigmasını formalaşdırdı.

Məsələ burasındadır ki, linqvistik tədqiqatların müasir problemlərə, xüsusən də ekosistemin məhvinə aid olması lazım olduğunu qeyd edən ilk müasir müəlliflərdən biri olan Michael Halliday idi (1990). Onun üçün artım yaxşıdır, çox azdan yaxşıdır, böyük kiçikdən yaxşıdır və s. kimi ikiliklər yaradan iqtisadi inkişaf diskursunun insanlardan başqa növlər və ətraf mühitin özü üçün dağıdıcı nəticələri var.

Bu fikrin ardınca yeni bir nizam-intizam müəyyən edilmiş və onun məqsədi qərarlaşdırılmışdır: zərərli diskursiv formaları digər növlərə və ətraf mühitə münasibətdə tərsiləh etmək və bu münasibətləri müsbət istiqamətdə dəyişmək üçün onları yenidən çərçivəyə salmaq problemini həll etmək üçün sosiolinqvistika, etnolinqvistika, dil sosiologiyası və xüsusən də tənqidi diskurs təhlili kimi qonşu elmlərin nəzəri və metodoloji üsullarından istifadə edilmişdir.

Bu cür müxtəlif nəzəri yanaşmalara insan olmayan heyvanların və ətraf mühitin çirklənməsinin, siyasi vəziyyətin, nəsli kəsilməkdə olan dillərin, dil təmasları və linqvistik müstəmləkəçilik vəziyyətindən irəli gələn sosial problemlərin diskursiv qurulmasında növçülükdən başlayaraq müxtəlifliyə yol verilir.

Bir intizam kimi ekolinqvistika müxtəlif tədqiqat sahələrini bir neçə qrupa təsnif edir, bunlardan iki əsas maraq önə çıxır: 1) Heyvan-ekoloji diskursun tənqidi təhlili; 2) Dillərin ekologiyası. Maraqlı məsələlərdən biri dillərin ekologiyası məsələsidir.

Dillərin ekologiyası

Dil müxtəlifliyi dünyagörüşlərinin plüralizmi deməkdir. Əgər dil xüsusi bir növdürsə, icmaların ətraflarında gördükləri seçimdirsə, bir çox dillər zərərli olanları əvəz etmək üçün müxtəlif hekayələrin ortaya çıxma biləcəyi bir çox baxışları təmsil edir. Qədim dövrlərdən bəri imperializm öz dünyaya baxışını tətbiq etmək üçün hüquq-mühafizə orqanlarının dilindən istifadə etmişdir. Qloballaşma dövründə linqvistik imperializm yerli dillərin kiçikləşdirilməsini və marginallaşmasını mümkün edir ki, bu da hegemon dillərə alternativ dünyagörüşləri ilə yanaşı mədəniyyətlərin də kiçikləşməsinə, marginallaşmasına və mümkün yoxa çıxmasına səbəb olur.

Qədim dövrlərdən bəri Yunan dilini bütün imperiyasında rəsmi dil kimi tətbiq etmək istəyən Makedoniyalı İskəndər kimi müstəmləkəçilik məqsədləri üçün dillərin və qrammatikanın istifadəsinə dair qeydlərə rast gəlmək olar və ya onun diktaturası dövründə İspaniyada regional dillərin zülmü. Bu nöqtəyi-nəzərdən biz tək-cə dilçilik ideologiyaları ilə deyil, həm də dilləri məhv etmək üçün institutionallaşmış siyasətlər və onların təklif etdiyi dünyagörüşləri ilə məşğul oluruq.

Nəticə

Son olaraq onu deyə bilərik ki, insan cəmiyyəti kainatın bir parçası kimi ondan ayrı təsəvvür edilə bilməz, fəaliyyət göstərə bilməz. Ona görə də ətraf aləmin ekoloji

vəziyyəti insanların dilinə də təsir edir. Bu iki tərəf bir-birilə dail əlaqədə inkişaf edir. Ona görə də cəmiyyət ətraf mühiti qorunmalıdır ki, dillərin inkişafı da təmin edilsin.

Ədəbiyyat

1) Door, Jorgen and Jorgen Chr. Bang (1996a). 'The Dialectics of Ecological Experiences', in: *Language and Ecology. Ecolinguistics: Problems, Theories and Methods*.

2) Essays for the AILA '96 Symposium (edsj. Chr. Bang, J. Door, R.J. Alexander, A. Fill, F. Verhagen). Odense: Research Group for Ecology, Language and Ideology, pp. 91-105.

3) Door, Jorgen and Jorgen Chr. Bang (1996b). 'Language, Ecology and Truth – Dialogue and Dialectics', in: A. Fill (1996), pp. 17-25.

4) Haugen E. The Ecology of Language, ed: Fill / A. Muhlhausler, P. The Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment. – London, New York 2001.,

5) Шапочкин Д.Р. Категория экзистенциональности как важная составляющая экологической системы языка: матер. междунар. науч.-практ. конф., Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2010, С. 65–71., s.66.

Rəyçi: filologiya ü. Nəcər Hüseynova